

ФЕНОМЕН ОБРАЗУ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД, СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

THE PHENOMENON OF IMAGE IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE: ANALYTICAL VIEW, ESSENCE AND FEATURES OF MANIFESTATION

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену «образ», що зумовлюється потребою розвитку психології особистості та формуванням науково-психологічної бази дослідження. Авторами проаналізовано різні погляди дослідників на розуміння природи психологічного образу. Розглянуто висновки теоретичних напрацювань учених про категорію «образ» у зарубіжній, вітчизняній та українській психології.

З'ясовано, що образ визначається зовнішнім та внутрішнім світом, а саме мотивами особистості, потребами особистості, цінностями особистості, культурою, в якій людина соціалізується і мовою. Автори статті зазначають, що образ світу передбачає вивчення когнітивних процесів індивіда в контексті його суб'єктивної картини світу і як вона складається у цього індивіда протягом розвитку пізнавальної діяльності. Описано такі структури образу як основна та поверхнева, а також розглянуто класифікації образів у психологічній науці.

Зазначається, що індивідуалізм образів визначається показниками провідної модальності (зорової, слухової, тактильної), інтенсивністю психічних процесів, особливостями організації просторово-часової структури, а індивідуальні відмінності в образах відіграють велику роль в ефективності діяльності і при соціально-психологічній адаптації. Підкреслено, що одним із аспектів дослідження образів є прояв індивідуальних особливостей вторинних образів у поведінці та спілкуванні особистості.

Розширено наукові уявлення про архетипові образи та наголошено на основні сфери психічної реалізації в моделі генезису архетипових образів становлення професійного спрямування. Встановлено, образ людини культури, визначає цілісну сферу культурної особистості, а «образ світу» є багаторівневою цілісною системою уявлень особистості про світ, про себе, про свою діяльність, усвідомленою системою уявлень особистості про самого себе.

Ключові слова: образ, особистість, образ Я, об'єктивна дія, індивідуалізм образів, образ світу, образ людини культури.

The article provides a theoretical analysis of the phenomenon of "image", which is due to the need to develop personality psychology and the formation of scientific and psychological base of research. The authors analyzed the different views of researchers on understanding the nature of the psychological image. The conclusions of theoretical works of scientists on the category of "image" in foreign, domestic and Ukrainian psychology are considered.

It was found that the image is determined by the external and internal world, namely the motives of the individual, the needs of the individual, the values of the individual, the culture in which a person socializes and language. The authors of the article note that the image of the world involves the study of cognitive processes of the individual in the context of his subjective picture of the world and how it develops in this individual during the development of cognitive activity. Such image structures as basic and superficial are described, as well as classifications of images in psychological science are considered.

It is noted that the individualism of images is determined by indicators of leading modality (visual, auditory, tactile), intensity of mental processes, features of spatial and temporal structure, and individual differences in images play an important role in efficiency and socio-psychological adaptation. It is emphasized that one of the aspects of the study of images is the manifestation of individual characteristics of secondary images in the behavior and communication of the individual.

Scientific ideas about archetypal images are expanded and the main spheres of mental realization in the model of genesis of archetypal images of professional orientation are emphasized. It is established that the image of a man of culture defines the whole sphere of cultural personality, and the "image of the world" is a multilevel holistic system of personal ideas about the world, about himself, about his activities, conscious system of personal ideas about himself.

Key words: image, personality, self-image, objective action, individualism of images, image of the world, image of human culture.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.37.15>

Гриник І.Я.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Хавула Р.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. У психологічній науці проблема образу належить до фундаментальних, оскільки однією з перших категорій у психології є образ і відображаючи об'єктивну реальність, образи є змістом психіки суб'єкта. Категорія образ стала домінуючою щодо пізнання, оскільки ще в античності вчені досліджували особливості формування у людини образу світу, а згодом актуальним для психологів було вивчення образу себе та самосвідомості особистості. Ми зауважуємо, що у різних психологічних напрямках «образ себе» висвітлювався в основному як одна з областей свідомості, а у сучасній психоло-

гії «образ Я» саме у психології особистості є однією з базових категорій.

Аналіз наукової літератури неодноразово доводить, що процес формування психічних образів займає центральне місце серед основних функцій людської особистості. Окреслена проблематика набуває актуальності саме тому, що для розвитку психології особистості та її термінологічного наповнення важливим є аналіз наявного стану досягнень та формування науково-психологічної бази, оскільки без уміння формувати психічні образи були б неможливі самосвідомість, мовлення, письмо, запам'ятовування, мрії, мистецтво,

культура, тобто все те, що властиве тільки особистості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Психоаналітичний напрямок здійснив вплив на розвиток категорії образу. Зигмунд Фройд, досліджуючи природу несвідомого та його роль у психічному розвитку, звертається до аналізу психічних образів, які у його розумінні пов'язують особистість не з об'єктивною реальністю, а з внутрішнім світом, відображаючи її підводні течії та колізії. Вчений розглядає образи як відтворення у свідомості особистості інстинктів та потягів.

У зв'язку з появою в середині ХХ століття нового напрямку – когнітивізму, категорія образу отримала нове теоретичне осмислення. Поняття образ інтерпретують як відображення у свідомості предмета чи події, яких немає.

Гештальт-психологія образ розглядає як провідну категорію і основу сприйняття. У цьому напрямку психіка вивчалась з точки зору гештальтів (образів), цілісних структур, первинних стосовно своїх компонентів. Образ розглядався як функціональна структура, яка за властивими їй законами впорядковує різноманітність окремих явищ.

У період становлення вітчизняної психології дослідженню образу було присвячено велику кількість теоретичних та експериментальних робіт (Б.Г. Ананьєв, А.Н. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Б.Ф. Ломов, П.Я. Гальперін, Л.С. Виготський). Вивчалась роль образів та понять про людей у регуляції поведінки людини (А.Г. Ковальов, АМ Матюшкін, В.В. Столін, А.А. Бодальов).

Серед сучасних українських психологів Т.В. Дмитрова [3] вивчала образ «Я» як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності; О.А. Кривопишина [4] розглядала образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості; О.В. Посацький [8] розкривав психологічні особливості образу власного майбутнього в ранній юності; І.М. Левицька [6] досліджувала вплив образу фізичного «Я» на самоставлення дівчат раннього юнацького віку.

Постановка завдання. З метою формування основи щодо подальшого ґрунтовного дослідження провести теоретичний аналіз проблеми образу у психологічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цілому, історію вивчення образу у межах психологічної науки цілком можна порівняти з історією виникнення та розвитку самої психології як наукової галузі. Найважливіші аспекти вивчення образу було закладено ще античної філософії. Перші кроки у вивченні образу визначило розмежування двох істотно різних розрядів психічних образів – сенсорного та розумового (чуттєвого та мислинневого).

На самостійному етапі розвитку психології «образ» виникає у сфері інтересів практично всіх основних науково-психологічних напрямків. Сьогодні поняття «образ» регулярно зустрічається в психодіагностичних методиках та психотерапевтичних практиках: гештальттерапії, когнітивній терапії, символдрамі та ін. У психологічній науці образ предмету розглядається як сигнал, на основі якого утворюється і починає функціонувати осмислена поведінка особистості. У науковій літературі сенсорною основою мислення вважають образ та аналізують психіку людини крізь призму чуттєвої мозаїки, яка базується на відчуттях та уявленнях. Розумові образи в основному називалися непсихологічними термінами, наприклад, «поняття» або «значення». У контексті психічної реальності розумові образи почали використовувати у зв'язку з тим, що в системі психологічного мислення закріпилося уявлення про те, що розумові та чуттєві образи не ідентичні і перші не зводяться до других, тому що, на відміну від них, усвідомлюються.

Висвітлюючи розробку категорії образу в психології, необхідно відзначити, що окреслена нами проблематика активно вивчалась саме у психоаналітичному напрямі. Так, З. Фройд [13] намагаючись дослідити зміст несвідомого та вплив, який воно має на психічний розвиток людини, вдається до аналізу психічних образів, які він розглядає як зліпок у свідомості особистості потягів та інстинктів. Вчений вважав, що психічні образи пов'язані з внутрішнім світом суб'єкта, а не із зовнішньою реальністю, у зв'язку з чим вони відображають особливості сфери несвідомого. Саме образам Фрейда відводить роль репрезентаторів патологічних областей в особистісній сфері. У психоаналітичній традиції основними методами вивчення несвідомого є метод вільних асоціацій і метод аналізу сновидінь, що ґрунтуються на роботі з образами. Відповідно до точки зору З. Фрейда, це єдиний спосіб відкрити прояви несвідомого у свідомості. Незважаючи на роботу з образами, З. Фройд у своїх наукових працях практично не впроваджує це поняття, використовуючи поняття «враження», «переживання», «думка» і інші [13].

Проте диспозиція категорії образу до аналізованих явищ має теоретичне та практичне підґрунтя:

- на думку З. Фрейда, те, що набуває суб'єкт в процесі свого життя і в результаті накопичення особистого досвіду при сприйнятті зовнішнього світу, стає його свідомістю;
- поняття «образу» для психоаналітичного напрямку є теоретичною та емпіричною основою, виходячи з якої вибудовується система вивчення природи [13].

Аналіз образів, відповідно до поглядів З. Фрейда, є основою для вивчення сновидінь,

що дає можливість розглядати інформацію, яка надходить під час сну, як спеціально відібрану і трансформовану свідомістю. При цьому словесна продукція у снах не має такого значення, як у реальності, втрачаючи функцію носіїв смислів і представляючи лише значущі елементи.

З. Фройд, базуючись на ідеї західної філософії, що образ є переходом між парами протилежностей, поміщає його між свідомим і несвідомим, двома окремими психічними системами. Однак, на думку вченого, образ їх не пов'язує, а є транслятором змінених фактів дійсності, які представлені в несвідомому світі особистості. У наукових доробках З. Фрейда образ розглядається як основа вивчення несвідомої сфери. Водночас категорія образу не є спеціальною темою дослідження і не отримує концептуального формулювання, але теоретичні основи традиційного психоаналізу окреслюють природу і специфіку образу настільки, що це дозволяє студентам Фрейда зробити образ об'єктом свого дослідження [13].

Цікавими для нашого дослідження є погляди К.Г. Юнга [14], про те, що здатність психіки створювати образи дає особистості можливість переживання реальності, оскільки індивід живе у світі образів. У Юнга категорія образу безпосередньо пов'язана з поняттям архетипу. Вчений вперше використовує термін «архетип» 1919 році, в основі якого лежить ідея про деякі «первинні образи несвідомого», що збігаються з основними темами різних культур. Будучи родоначальником індивідуального образу, архетип насичує його власним життєвим досвідом, роблячи його усвідомленим. Юнг приписує образам те, що вони привносять усвідомлення в особистий досвід, з'єднують сфери свідомого і несвідомого. Образ є тим механізмом, який істотно насичує архетипи і перетворює їх із несвідомого у сферу свідомого [14]. У психоаналітичному напрямі образ уперше стає об'єктом ґрунтового теоретичного осмислення.

У когнітивній психології образ розглядається не як зліпок реальності, а як поєднання окремих елементів реальності, яких у реальному світі може не існувати. Категорія образу в когнітивній психології розкривається у вигляді категорій «мисленнєві образи» та «розпізнавання образів».

Провідною категорією у гештальтпсихології є образ, який стає основою досліджень та має системно-цілісний характер. Вивчення особливостей формування образу призвело дослідників до думки, що чуттєвий і розумовий образи взаємопов'язані і вивчення їх зв'язків до сьогодні становить одну з центральних проблем психологічної науки. Чуттєві та розумові образи становлять основу свідомості, у зв'язку з чим комплекс образів правомірно розглядати як тотожність цьому філософському поняттю.

Таку ж важливу роль, як свідомість, відіграють імпліцитні та експліцитні процеси, у зв'язку з чим порушується питання ступеня усвідомленості образів.

Мисленнєвий образ інтерпретують як формат перцептивної мисленнєвої репрезентації пізнавальної інформації про предмети і події, які відсутні в полі сприйняття. Основною характеристикою мисленнєвого образу є здатність особистості формувати образ «когнітивної карти» – уявної «карти» фізичного простору. Ідентифікація образів ґрунтується на сприйнятті глобального стимульного патерна, коли складники стають осмисленими лише перебуваючи у складі цілого [5]. Ми зауважуємо, що саме таке розуміння образу ґрунтується на принципах гештальт-психології.

Завданням образу є встановлення зв'язку між внутрішнім світом суб'єкта і світом зовнішніх об'єктів, що необхідно для полегшення формування асоціативних зв'язків та структуривання інформації у пам'яті.

У вітчизняній психології дефініція образ отримує нову теоретичну інтерпретацію. Дослідженню проблеми образу у вітчизняній психології присвячені роботи С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, П.Я. Гальперіна, Н.А. Бернштейна. Відповідно до уявлень вітчизняних психологів, основною функцією психіки є відображення у свідомості предметів і явищ об'єктивного світу у вигляді психічного образу. Ми підкреслюємо, що в межах теоретико-методологічного підходу вітчизняних дослідників, образ є відображенням якогось предмета, предмета чи події, про що свідчить більшість його визначень, наведених різними авторами. Необхідно, на нашу думку, звернути увагу на П.Я. Гальперіна [1], який називає образами всі психічні відображення, які розкривають перед суб'єктом предмети та відносини зовнішнього світу. Рівні психічного відображення відповідають різним ступеням складності, у зв'язку з чим говорять про сенсорний, перцептивний, мнемічний образ, образи-уявлення, мисленнєві образи [1].

Ознайомлення з висновками теоретичних напрацювань учених дало змогу, в контексті дослідження, можливим говорити про детермінацію образу. Ми підкреслюємо, що образ визначається зовнішнім світом та внутрішнім світом, а саме мотивами особистості, потребами особистості, цінностями особистості, культурою, в якій людина соціалізується і мовою.

До моделі образу свідомості ми відносимо сутнісне наповнення образу; чуттєвий компонент сутнісного наповнення; особистісний сенс; афективний компонент особистісного сенсу; чуттєвий компонент сенсу; вербально-знакову складову; чуттєвий компонент вербально-знакової складової. Така модель образу надає плідні можливості опису та аналізу різних феноменів свідомості.

Термін «образ світу» вперше запропонував у своїй доповіді А.Н. Леонтьєв [7]. Вчений розглянув закономірності побудови перцептивних образів, і ця тема визначила вибір основного терміна, покликаного підкреслити, що в психології проблема сприйняття повинна бути поставлена як проблема побудови багатовимірного образу світу, що характеризує сприйняття, образ реальності у свідомості особистості. Розрізнення «світом образів», окремих чуттєвих вражень і цілісного «образу світу», в якому живе і діє людина, стало принциповим, ключовим, підкреслює С. Д. Смирнов [9].

Ми поділяємо думку О.М. Леонтьєва [7], який визначає образ світу як методологічну установку, що передбачає вивчення когнітивних процесів індивіда в контексті його суб'єктивної картини світу і як вона складається у цього індивіда протягом розвитку пізнавальної діяльності. Це багатовимірний образ світу, образ реальності [7].

З образу світу можна виділити основну і поверхневу структури. Основна (уявлення про світ) і поверхнева (пізнання світу) структури відрізняються від різних рівнів знання. Спостерігаючи за об'єктом як за явищем і висвітлюючи його сутність, ми переходимо до його нових «рівнів», розкриваючи їх один за одним. Основні структури є загальними структурними основами цього руху, які діють на всіх його рівнях, але не зводяться до них, функціонально відрізняючись [9]. Базовою умовою когнітивного розвитку та діяльності суб'єкта є наявність уявлення предметного та соціального світу. Уявлення, перебуваючи в основі всього психічного життя суб'єкта, як правило, не рефлексується ним, а виявляється суб'єктом у формі безпосередніх афективних переживань.

На думку В. В. Століна [10], сприйняття слід розглядати як дію суб'єкта, за допомогою якого здійснюються різні види перетворення подразників в образ. Вчений підкреслює, що зміст, який ми виявляємо в чуттєвому сприйнятті, має форму модальної схеми об'єктивного світу. Ця схема (образ) світу має характер базової структури по відношенню до того, що розкривається нам у модально забарвленому суб'єктивному образі світу: зоровому, слуховому, тактильному [10].

Важливим етапом теоретичного вивчення образів є побудова їх класифікації. Спираючись на психічні процеси уявлення поділяють на образи пам'яті та образи уяви. Виходячи з здатності людини вирішувати для себе нові задачі, використовуючи наявну інформацію, розрізняють репродуктивні (статичні, кінетичні, перетворюючі) образи, що відображають уже відомі об'єкти, і випереджувальні образи, за допомогою яких людина передбачає те, що раніше не сприймала. За тимчасовим станом свідомості образи класифікують на: від-

чуження (невизначений час), мрії (майбутній час), спостереження – споглядання (зараз).

Здійснивши класифікацію образів А.А. Гостєв [2] пропонує враховувати такі психологічні аспекти: яскравість – чіткість (галюцинації, псевдогалюцинації, уявний образ, підсвідомий образ), контекст (сновидіння, психоделічний образ, спогади та ін), взаємодія зі сприйняттям (ілюзії, перцептивні спотворення, синестезія, негативні галюцинації, післяобрази), зміст (образи пам'яті, ейдетичні образи, образи уяви, схема тіла, фантомна кінцівка, паранормальна галюцинація).

Індивідуалізм образів визначається показниками провідної модальності (зорової, слухової, тактильної), інтенсивністю психічних процесів, особливостями організації просторово-часової структури. За результатами емпіричного дослідження зібрано велику кількість фактичних даних, що свідчать про виражену диференціацію людей за характером формування вторинних образів, способами маніпулювання ними. Індивідуалістичні відмінності в образах відіграють велику роль в ефективності діяльності, а також при соціально-психологічній адаптації.

У цьому сенсі образні процеси необхідно вивчати з точки зору індивідуально-психологічних відмінностей. Образи є невід'ємною частиною внутрішнього світу особистості, складовою індивідуальності і в певному сенсі визначають духовне багатство особистості, її стійкість у кризових ситуаціях та вибір стилю поведінки.

Одним із аспектів дослідження образів є прояв індивідуальних особливостей вторинних образів у поведінці та спілкуванні особистості. А.А. Гостєв вважає, що відмінності у світогляді, специфіка відображення людиною дійсності визначаються індивідуально інтегрованим образом дійсності, який є очевидним для суб'єкта, а тому має властивість приватності та винятковості [2].

Ми повністю поділяємо думку О.М. Танасійчук [11], яка розкриває архетипові образи як необмежено варіативні, конкретні репрезентанти архетипу в свідомості (образи та мотиви сновидінь, міфів, казок, художніх творів тощо), внутрішня структура яких обумовлена універсальними інваріантами, «прихованими» архетипами. Вчена зауважує, що архетип, трансформуючись в архетиповий образ, доповнюється найрізноманітнішим образним, сюжетним змістом, внаслідок чого здатний набувати все нових актуальних форм. Модель генези архетипових образів становлення професійного спрямування представлена двома сферами психічної реалізації: свідоме (як рівень функціонування усвідомленого професійного спрямування; формування архетипу Персони, яка є більш соціалізована,

виконує функцію дзеркального відображення соціальних уявлень, а також регулюється свідомим та несвідомим рівнем; свідомі аспекти професійного образу (Я) та несвідомі (представлено архетипом Персона та професійного образу Я в частині несвідомих компонентів; архетип Тіні, який є виключно несвідомим).

Важливо акцентувати увагу на дослідженні образу людини культури, який визначає цілісну сферу культурної особистості. На нашу думку, цікавим є доповнення А.С. Ушакова [12], який стверджує, що вплив образу людини культури на формування світогляду людини здійснюється у напрямку формування цілісності системи знань індивіда про сутність розвитку людини і суспільства, стійкості його поглядів та переконань, активної життєвої позиції в суспільній діяльності та індивідуальній практиці і особистих діях. Необхідно сповідувати у своїх переконаннях та діях гуманізм, культурні цінності, духовність для того, щоб продуктивно транслювати особистий культурний досвід, що і визначає образ людини культури, яка позитивно та творчо реалізує свій потенціал.

Висновки з проведеного дослідження.

Розглянуті нами теоретичні та експериментальні напрямки збагатили категорію психічного образу. За представленим у свідомості об'єктивним образом ховається об'єктивна дія, що спонукає його мотив, ставлення суб'єкта до інших людей, а також особистий зміст і переживання інформації, які містяться в образі. Серед різноманітних образів формується «образ світу» – багаторівнева цілісна система уявлень особистості про світ, про себе, про свою діяльність, певною мірою усвідомлена система уявлень особистості про самого себе. Отже, виникає необхідність емпіричного вивчення «Я-образу» особистості, образу людини культури, особливостей образу майбутнього в сучасній молоді, що й становить предмет подальшого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальперин П.Я. Введение в психологию. М.: Книжный дом «Университет» 1999. 332 с.
2. Гостев, А.А. Актуальные проблемы изучения образного мышления. *Вопросы психологии*. 1984. № 1. С. 114–119.
3. Дмитрова Т.В. Образ «Я» як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 1993. 186 с.
4. Кривошишина О.А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості. Вісник НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2007 Ч.1. С. 84–88
5. Курьшева, О.В. Категория образа в традиции современной психологии. *Философская теория и социальная практика*. Волгоград, 2005. С. 221–241
6. Левицька І.М. Психологічні особливості впливу образу фізичного «Я» на самоставлення дівчат раннього юнацького віку: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2021. 269 с.
7. Леонтьев А.Н. Психология образа. *Избранные психологические произведения*. М.: Наука, 1983. С. 251–261.
8. Посацький О.В. Психологічні особливості образу власного майбутнього в ранній юності : автореф.дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 21 с.
9. Смирнов, С.Д. Мир образов и образ мира. *Вестник М-го у-та*, серия «Психология». 1981. № 2. С. 15–29.
10. Столин, В.В. Исследования порождения зрительного пространственного образа. *Восприятие и деятельность* М.: Издательство М-го У-та, 1976. С. 101–208.
11. Танасійчук О.М. Генезис архетипових образів становлення професійного спрямування особистості : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. Одеса, 2021. 232 с.
12. Ушаков А. С. Образ людини культури в системі світоглядних знань. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 4. С. 336–348.
13. Фрейд, З. Психология бессознательного. СПб.: Питер, 2007. 400 с.
14. Юнг, К.Г. Проблемы души нашего времени. СПб.: Питер, 2002. 352 с.